

УДК 371. 13(477.63)«8/19»

Г. Г. Яковенко

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди*

ДОМАШНІ УЧИТЕЛЬКИ ТА ЇХ ПІДГОТОВКА В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

Розглянуто загальний стан домашньої освіти та підготовки домашніх учителів, а також регіональні особливості її розвитку у Катеринославській губернії як провідному промислового регіоні.

Ключові слова: домашня освіта, учителі.

Г. Г. Яковенко

*Харьковский национальный педагогический университет
имени Г. С. Сковороды*

ДОМАШНИЕ УЧИТЕЛЬНИЦЫ И ИХ ПОДГОТОВКА В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Рассмотрено общее состояние домашнего образования и подготовки домашних учителей, а также региональные особенности его развития в Екатеринославской губернии как ведущем промышленном регионе.

Ключевые слова: домашнее образование, учителя.

Н. Н. Yakovenko

H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

HOME TEACHERS AND THEIR TRAINING IN KATERYNOSLAV PROVINCE

The subject matter of the article is home education and preparation of home teachers, and also regional features of its development, is in Katerynoslav province, one of the leading industrial regions.

The first educational establishments, with preparation of home teachers, were gymnasia. Home teachers who worked in gymnasiums graduated from different educational establishments: such as Odesa, Poltava, Kharkiv and Moscow Catherine institutes for noble maidens, Moscow Mykolaiv institute, Kyiv women's gymnasium. The graduating students of gymnasium became the teachers of province. According to statistics, they constituted a majority of teachers. Girls, getting the position of home teacher, were orientated on work at mass schools, in particular, rural, because of the great need, but not in private houses.

Analyzing the present lists of graduating students of Diocese schools it is possible to trace the dynamics of increasing of amount of home teachers.

Some graduating students finished school studies closed in a sixth grade. They got only a certificate about education but, certificate of home teacher was not given to them. Such difference can be seen, comparing the lists of sixth grade (they were given as exhaust) and seventh which gave primary pedagogical education.

Development of home education in Katerynoslav province, one of the leading industrial regions, had own specific. There was not an institute for noble maidens, educational establishment for elite nobility education. Gymnasiums, which appeared only in the middle of 19th century, are characterized by democracy. Was equal amount of noblemen, officials, petty bourgeois, artisans, who studied there?

The developed school system provided an employment opportune for home teachers. The two diocese schools contributed to development of primary education in rural, because pupils returned home and participated in pedagogical activity.

Key words: home education, the teachers.

Вивчення домашньої освіти у регіоні знаходиться на перетині багатьох проблем, таких як загальний стан розвитку освіти, рівень соціально-економічного розвитку, що складає підґрунтя для поширення шкільної мережі, а також гендерне питання. Характеристика становища домашньої освіти у Катеринославській губернії являє собою аналіз середньої жіночої освіти, що була представлена гімназіями та двома Єпархіальними училищами.

Історія домашньої освіти на Катеринославщині не знайшла свого достатнього відображення у науковій літературі. Але дослідження сучасних істориків склали для цього передумови. Дослідники Т. Д. Липовська та В. Д. Мирончук зробили кількісну характеристику жіночих навчальних закладів м. Катеринослава та губернії і виявили наявність розгалуженої системи жіночої освіти [8]. Високу оцінку діяльності Єпархіального училища дала І. С. Лісниковська. Авторка назвала єпархіальне училище серед джерел освітньої інтелігенції пореформеної доби [9].

Сучасні проблеми розвитку домашньої освіти вивчив Д. Федоренко, який склав професіограму домашнього учителя та обґрунтував потребу у кадрах нової спеціалізації [18]. П. Мазур, учитель і краєзнавець із Маріуполя, включив до наукового обігу нові документи з історії освіти міста. Тому його публікації стали предметом історичного та історіографічного аналізу [10].

Основою для вивчення загального стану домашньої освіти стали діловодні та статистичні документи. До групи діловодних джерел належить листування канцелярії Катеринославського губернатора з навчальними закладами щодо благонадійності домашніх учителів. Списки педагогічних колективів гімназій наведені у довідковій літературі – пам'ятних книжках «*Весь Катеринослав*» та «*Прудне*

пров'є»; звітність губернського земства дозволяє визначити кількісне співвідношення домашніх учителів серед педагогів Катеринославщини.

Метою даного дослідження є визначення загального стану домашньої освіти та підготовки домашніх учителів, а також регіональних особливостей її розвитку у провідному промисловому регіоні.

Із часу видання Положення 1834 р. до 1855 р. у Катеринославській гімназії здали іспити на звання домашнього учителя три особи, а на початкове навчання без прав 105 осіб. Домашніх наставників та учителів, які знаходилися у губернії та надавали звіти про свої заняття, усього було чотири [3, с. 245].

Я. Грахов порівняв розвиток освіти у 1836 та 1855 рр. та навів цифри, що у 1836 р. офіційно був один домашній учитель. При цьому автор звіту підкреслив, що загальна кількість навчальних закладів зросла більше, аніж у сім разів – із 20 до 148, число учнів збільшилося у дев'ять разів. Серед усіх навчальних закладів 53 були підпорядковані Дирекції народних училищ, 95 належали до інших відомств [3, с. 245]. Із наведених цифр можна зробити висновок про швидке поширення початкової освіти. Крім того, кількість учителів збільшилася у чотири рази.

Станом на 1867 р. показники освіченості мешканців губернії складали: письменні – 5 054 чоловіків і 2315 жінок, неписьменні – відповідно 4 897 та 6 972 [15, с. 215]. Серед письменних домашню освіту мали 1 930 чоловіків та 1 138 жінок, і в цей же час навчалися дома 388 та 307 осіб [15, с. 215]. Якщо виходити з того, що заняття домашнім навчанням без офіційного дозволу каралося великими грошовими штрафами, то слушно виникає питання щодо значної невідповідності даної статистики. Можна припустити, що у ролі домашніх учителів виступали освічені батьки.

Першими навчальними закладами, де відбувалася підготовка домашніх учительок, були гімназії. У Катеринославській жіночій гімназії (1865) станом на 1881 р. із 15 домашніх учительок, які тут працювали, стаж більше десяти років мали три особи. Серед них О. А. Чернова (Риндовська), начальниця гімназії, домашня наставниця, випускниця Одеського інституту шляхетних дівчат, працювала 16 років. У гімназії працювало чотири колишні випускниці: Н. А. Туровець, учителька арифметики, мала стаж дев'ять років, наглядачки Л. І. Панчишина – п'ять років, М. К. Лашкова – один рік, Ю. Я. Понирко – два роки [17, с. 126–128]. Чотири домашні учительки закінчили Одеський інститут шляхетних дівчат. У колективі було сім домашніх наставниць, таке звання набували випускниці з відмінними успіхами у навчанні. Це свідчить про високий рівень професійної підготовки викладачок навчального закладу. Загалом, домашні учитель-

ки, що працювали у Катеринославській Маріїнській гімназії, закінчили різні навчальні заклади: Одеський, Полтавський, Харківський та Московський екатерининський інститути шляхетних дівчат, Московський миколайівський інститут, Київську жіночу гімназію. Найбільш мінливою частиною педагогічного колективу були наглядачки, невеликий стаж їх роботи свідчить про те, що ці місця часто звільнялися.

У лютому 1896 р. для практичних занять учениць восьмого класу з початкового навчання грамоті та арифметики був відкритий безплатний клас для бідних дівчаток, який відвідували 30 осіб [12, с. 8].

За весь час існування з 1868 до 1886 р. восьмий педагогічний клас закінчили та одержали звання домашньої наставниці та домашньої учительки 476 осіб, це складало більше половини випускниць [17, с. 179]. Станом на 1887 р. у восьмому класі навчалось 35 осіб. Відзначено, що багато дівчат закінчили свою освіту сьомим класом [17, с. 180].

У Катеринославській губернії станом на 1899 р. було усього дві жіночі гімназії та епархіальне училище. У гімназії навчалось 370 учениць, із них 180 дітей дворян і чиновників, міщан і ремісників – 160 [17, с. 319], тобто можна зробити висновок про всестановий та демократичний характер навчального закладу, а також доступність одержання початкової педагогічної освіти.

Станом на 1906 р. восьмий педагогічний клас закінчило 20 учениць, із них свідоцтво на звання домашньої наставниці одержали сім випускниць, на звання домашньої учительки – тринадцять [12, с. 12].

Випускниці гімназії поповнювали лави учителів губернії. За даними земської статистики, вони склали значну частину учителів. Із середньою та початковою освітою у губернії було 385 осіб учителів, що складало 22,1 % [12, с. 26]. До цієї групи відносилися ті, хто закінчив середні навчальні заклади – жіночі гімназії та епархіальні училища [11, с. 61], станом на 1912 р. – 42,1 % [11, с. 61].

Колишні випускниці поверталися додому і там працювали у школах різного типу. Для працевлаштування вимагалася довідка про поведінку та благонадійність. Наприклад, інспектор народних училищ звертався до канцелярії губернатора надати такі відомості про Анну Іоанівну Пальвелеву, яка закінчила курс Катеринославського жіночого училища (1908 р.) [19] та мешкала в с. Бергеевці Бахмутського повіту [4, арк. 269].

Ще одна Маріїнська гімназія знаходилася у Маріуполі. Дослідник історії Маріуполя, краєзнавець і педагог, П. Мазур відзначив, що станом на 1913 р. у земських школах повіту працював 251 учитель. З них закінчили: педагогічний клас жіночої гімназії – 92 учителі, педагогічний клас епархіального жіночого училища – 39 учителів, вчительську семінарію – 53 учителі [10]. Отже, початкову педагогічну

освіту мав 131 учитель, що складало 52 % усіх працюючих. Інші педагоги склали екстерном іспит на звання учителя початкової школи. Більшість учителів, які працювали в школах міста і повіту, отримали педагогічну освіту в навчальних закладах Маріуполя – Маріїнській жіночій гімназії, жіночому єпархіальному училищі та вчительській семінарії.

Маріїнська жіноча гімназія була заснована у складі семи класів у Маріуполі в 1876 р. У 1891/1892 навчальному році відкрився восьмий педагогічний клас і в 1894 р. – молодше відділення підготовчого класу для практичних занять учениць [12, с. 14]. Станом на 1906 р. у восьмому класі навчалося 17 учениць [12, с. 16]. Учениці, які успішно закінчували педагогічний клас, окрім атестата зрілості отримували свідоцтво, що надавало їм право займатися педагогічною справою як у приватному, так і в державному секторі.

Станом на 1889 р. у Маріупольській гімназії навчалося 186 учениць – 121 дівчаток із сімей міщан і ремісників, 29 представниць дворян і чиновників, 22 – із нижчих чинів селян [17, с. 319]. Із 297 вихованок Катеринославського Єпархіального училища 293 належали до духовного стану, лише чотири учениці походили із сімей міщан і ремісників. Кількість учениць збільшувалася, у 1899 р. тут навчалося 463 учениці: 268 – купців 2-ої гільдії та міщан, 81 – дворян та чиновників [13, с. 23]. У восьмому додатковому класі навчалися 22 учениці, які обрали: російську мову – 9, математику – 7, історію та географію – 6 осіб [13, с. 45].

Звання домашньої наставниці одержала Сорокіна Варвара, домашніх учительок – Заннес Олена, Карабаш Василиса, Платонова Лариса, Хаджинова Олена, Шайлет Хан, Запасник Євгенія, Бельська Єлизавета, Бич Бейла, Манусевич Хана, Балжи Олександра, Вестерман Фаня, Пичахчи Олена, Рудовицт Лідія [13, с. 45].

У звіті гімназії за 1899 р. зазначено, у відповідності до вказівки попечителя навчального округу Х. П. Сольського, сільським учителям нерідко потрібно викладати чистописання, малювання, співи, гімнастику, тому викладання цих дисциплін доручили окремим викладачам-спеціалістам [13, с. 44]. Отже, випускниці, одержавши звання домашньої учительки, були зорієнтовані на роботу у масових школах, зокрема, сільських, у чому відчувалася найбільша потреба, а не в приватних будинках.

Станом на 1901 р. у педагогічному класі налічувалося 22 учениці, які обрали: 10 – російську мову, 10 – математику, 2 – історію та географію [14, с. 36]. Звання домашньої наставниці одержали Ковалевська та Фрейфельд, домашньої учительки – Айвазова, Брайловська, Лідія Гринберг, Цицилія Гринберг, Михайловська, Миронова, Полякова, Халич і Фламм [14, с. 36]. Російська мова та математика корис-

тувалися пріоритетом у виборі спеціалізації. Така підготовка надавала можливість працювати у початковому навчальному закладі будь-якого підпорядкування.

Педагогічної рада Маріупольської жіночої гімназії також зверталася до канцелярії губернатора з проханням повідомити про моральні якості та політичну благонадійність домашньої учительки Віри Соколової, 33 років, допущеної попечителем Одеського навчального округу до педагогічної діяльності [4, арк. 319].

У списках педагогічного колективу Маріупольської Маріїнської гімназії за 1881 та 1899 роки, повторюються лише два прізвища – О. О. Генглез (начальниця гімназії з 1876 р.) та О. І. Чентукова, вони працювали від дня створення гімназії і станом на 1899 р. мали 23 роки стажу. О. І. Чентукова почала працювати у підготовчому класі й виконувала обов'язки наглядачки, у 1899 р. обіймала посаду викладачки французької мови.

Домашні учительки Маріупольської Маріїнської гімназії були випускницями різних навчальних закладів: Одеський інститут шляхетних дівчат, Керченський Кушніковський інститут, Харківська та Таганрозька Маріїнські гімназії. У списку педагогічного колективу 1899 р. є дві учительки із домашньою освітою, у списку 1901 р. їх уже немає. У списку 1901 р. серед інших дві колишні випускниці Маріупольської Маріїнської гімназії – Л. Платонова та Л. Рудовиц [13, с. 12–14; 14, с. 14–17].

За відомостями П. Мазура, перед Першою світовою війною в початкових училищах Маріуполя успішно працювали вихованки педагогічного класу місцевої гімназії. Ось тільки декілька прізвищ: Варвара Леонтіївна Буслова (Гоголівське 1-е училище), Валентина Леонідівна Голоцинська (Гоголівське 2-е училище), Марія Іванівна Способина (10-е міське училище), Ольга Георгіївна Коваленко (11-е міське училище), Харитина Григорівна Храпченко (13-те імені князя М. І. Кутузова початкове училище), Ірина Йосипівна Давидова (20-е імені імператора Олександра I початкове), Олександра Петрівна Солохай (Вознесенське початкове училище в порту), Олена Костянтинівна Сальченко (Єкатерининське початкове училище) і багато інших [10].

Із архівних документів відомо, що у Павлоградській гімназії також проводилася підготовка домашніх учительок. Наприклад, закінчили курс цієї гімназії та виявили бажання займатися педагогічною діяльністю дочка дякона Марія Велимирська, дочки павлоградських міщан Олександра Шевченко, Марія Хмара, Віра Гвоздева, дочка відставного капітана Софія Биковська [4, арк. 181]. Домашні учительки працювали у різних початкових навчальних закладах, у тому числі й приватних. Наприклад, перевірка моральних якостей та політичної благонадійності домашньої учительки Аделаїди Машкевич була

умовою допуску її до викладання в Павлоградській приватній жіночій гімназії фон Дерфельден [4, арк. 153].

Підготовка домашніх учительок відбувалася також і в Єпархіальних училищах – Катеринославському (1866) та Маріупольському (1910). Аналізуючи наявні списки випускниць Катеринославського Єпархіального училища за послідовні п'ять років (1912–1916) [19], можна простежити динаміку зростання кількості домашніх учительок. Для деяких випускниць навчання закінчувалося у шостому класі. Вони одержували тільки атестат про освіту, свідоцтво домашньої учительки не видавалося. Таку різницю можна побачити, порівнюючи списки шостого класу (вони подавалися як випускні) та сьомого, який давав початкову педагогічну освіту. У 1912 р. шостий клас закінчили 30 вихованок, їх прізвища б мали повторитися у списку сьомого класу, але у списку випускниць 1913 р. наявні тільки 21 прізвище, тобто дев'ять з училища вибуло. У цьому ж році сьомий клас закінчили 23 вихованки, до 21 колишніх шестикласниць додалися ще дві – Марія Глядковська та Віра Коломийцева [19]. Очевидно, що ці дівчатка відстали від свого випуску та надолужили пропущену можливість пізніше.

У 1913 р. шостий клас закінчили 38 випускниць, перейшли до сьомого класу 21 вихованка. 17 учениць шостого класу закінчили своє навчання. При цьому троє – Євгенія Моїсеєнко, Марія Голошицька та Олена Балабанова – мали перескладати іспити, то вони вряд чи продовжували освіту [19]. Прізвища інших 14 вихованок у списках випускниць наступних років не зустрічалися.

Випуск 1914 р. – шостий клас – 20 вихованок, із них у 1915 р. закінчили сьомий клас лише 11. У 1915 р. шостий клас закінчили 29 випускниць, вісім прізвищ відсутні у списку сьомого класу 1916 р., проте у ньому є прізвища трьох дівчаток – Неоніли Єгорової, Олени Голубницької та Ольги Капустянської, які закінчили шостий клас у 1914 р., тобто через рік після випуску повернулися одержувати звання домашньої учительки [19]. Отже, всі вихованки закінчували шостий клас, але до сьомого класу, щоб одержати звання домашньої учительки, вони не поверталися.

Кількість учениць				
Роки	Випуск VI класу	Залишилися	Вибули	Випуск VII класу
1912	30	21	9	41 (два класи)
1913	38	21	17	23
1914	20	11	9	21
1915	29	21	8	11
1916	40	21	19	11
Усього	157	95	62	105

У 1911 р. було два шостих класи. За наявними даними за п'ять років, усього закінчило училище 157 вихованок, продовжили навчання та одержали свідоцтво домашньої учительки 95 учениць, отже їх кількість складала 61 % від загальної кількості випускниць, 39 % учениць закінчували тільки шостий клас.

Цей факт пояснюється кількома причинами: по-перше – наявність невстигаючих та з цієї причини відрахованих, свідчить про низький рівень навченості учениць та їх слабку домашню підготовку. Можна припустити, що дівчаток навчали дома самі батьки або старші діти. По-друге, слабка мотивація до участі у педагогічній діяльності вихованок із бідних багатодітних сімей священників та церковнослужителів. На них розраховували як на домашню допомогу, в тому числі і педагогічну, – для молодших дітей. Випускниці-сироти, очевидно, були більше налаштовані на одержання спеціальності, бо навчалися безплатно та опікувалися своїм майбутнім.

У попередні роки чисельність випускниць сьомого класу Катеринославського єпархіального училища виглядала таким чином [19].

Роки	1882	1884	1885	1887	1908	1912
Кількість випускниць VII класу	27	34	33	33	14	41

За результатами навчання зрозуміло, що рівень загальноосвітньої підготовки вступників до єпархіального училища був невисокий. Наприклад, станом на 1908 р. було відраховано 13 невстигаючих вихованок, на повторний курс через хворобу залишилось три дівчинки, повторне складання іспитів призначено семи ученицям. У 1912 р. відраховано за неуспішність 5 учениць, призначено перескладання іспитів 11 ученицям. Цей факт свідчить про те, що місцеве парафіяльне духовенство мало недостатній матеріальний рівень, аби надати дочкам якісну домашню освіту.

Випускниці Катеринославського єпархіального жіночого училища, дочка священника Зінаїда Сільванська та дочка псаломщика Анна Попова в 1907 р. брали участь в утвореному у м. Старобільському повіті протиурядовому товаристві, за що були арештовані за обов'язковою постановою на три місяці кожна, після цього вони звернулися з проханням допустити їх до педагогічної діяльності. Було визнано можливим допустити їх до педагогічної діяльності [арк. 14].

У 1910 р. додатковий педагогічний клас був відкритий в Маріупольському жіночому єпархіальному училищі, де навчалися дівчатка із сімей православного духовенства повіту. Педагогічний клас єпархіального училища готував учителів для сільських церковнопарафіяльних початкових училищ [10]. У 1911 р. при училищі була відкрита зразкова однокласна церковнопарафіяльна школа для практичної під-

готовки вихованок до педагогічної діяльності в початкових класах. Вчителькою зразкової школи працювала Тетяна Попова [10].

У 1913/1914 навчальному році мали авторитет серед учителів початкових шкіл Маріуполя випускниці епархіального училища Антоніна Василівна Краснокутська (Гоголівське 2-е початкове училище), Олександра Миколаївна Миронова (11-е земське початкове училище), Надія Дмитрівна Жадько (Володимирське земське початкове училище) та інші. За радянських часів професійна доля вчительок-епархіялок склалася дуже сумно: соціальне положення (із сімей священнослужителів) позбавило їх права працювати в школі [10].

Картина зміни контингенту учениць свідчить про те, що значна частина вихованок закінчувала навчання у шостому класі. Загальну закономірність у відсотковому відношенні точно сформулювати неможливо, але близько половини учениць одержувала освіту у сьомому педагогічному класі. Звертає на себе увагу той факт, що серед випускниць шостого класу були й такі, що мали перескладати іспити з окремих предметів. Так, наприклад, Лідія Зельницька – з російської мови (письмово), Анна Д्राжинська – з історії. Обидві дівчини закінчили сьомий педагогічний клас у наступному, 1914 р. Отже, якщо це були перескладання, то початковий рівень знань з цих предметів був низьким. Випускниці шостого класу 1914 р. А. Соколовська, В. Ялі, К. Іваницька, Є. Фішиц також перескладали іспити з одного-двох предметів. О. Попова закінчила шостий клас без права продовжувати у подальшому навчання у сьомому класі. За кількістю учениць видно, що наповнюваність класів була великою, крім основного класу був також і паралельний [19].

Роки	Кількість учениць	
	Випуск VI класу	Випуск VII класу
1913	31	28
1914	35	12

Розвиток домашньої освіти у Катеринославській губернії, провідному промисловому регіоні, мав свою специфіку. Тут не було інституту шляхетних дівчат, навчального закладу елітної дворянської освіти. Гімназії, які з'явилися лише у середині XIX ст., характеризуються демократизмом, тут навчалася майже рівна кількість представниць дворян, чиновників, міщан, ремісників. Розвинута шкільна мережа забезпечувала можливість працевлаштування домашніх вчительок. Наявність двох епархіальних училищ сприяла розвитку початкової освіти у сільській місцевості, бо вихованки поверталися додому і там займалися педагогічною діяльністю.

У даному дослідженні зроблено спробу визначити стан домашньої освіти у Катеринославській губернії. Для створення об'єктивної картини розвитку цього напрямку освіти необхідно виявити факти про діяльність домашніх учительок у приватних будинках.

Бібліографічні посилання

1. Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1894 год. – Екатеринослав, 1894.
2. Весь Екатеринослав на 1915 год. – Екатеринослав, 1914.
3. *Грахов Я.* Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчинённых ей учебных заведений. – Одесса, 1856.
4. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11. Канцелярія Катеринославського губернатора, оп. 1, спр. 995. По требованию учреждений и по ходатайству частных лиц о допущении частных лиц к педагогической деятельности, 1908.
5. Екатеринославский адрес-календарь на 1915 год г. Екатеринослава. – Екатеринослав, 1915.
6. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 г. – Екатеринослав, 1903.
7. Календарь-ежегодник «Приднепровье» / сост. А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1910.
8. *Липовська Т. Д.* Жіноча освіта на Катеринославщині (60-і рр. XIX – поч. XX ст.) / Т. Д. Липовська, В. Д. Мирончук // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д., 1998. – Вип. 1: Матеріали Першої міжрегіон. іст.-краєзн. конф. – С. 277–282.
9. *Лісниковська І. С.* Православне духовництво як джерело освітньої інтелігенції Катеринослава пореформеної доби / І. С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 202–209.
10. *Мазур П.* Педагогическое образование в Мариуполе [Электронный ресурс] / П. Мазур. – Режим доступа: URL: [http://old-mariupol.com.ua/pedagogicheskoe-obrazovanie-v-mariupole](http://old-mariupol.com.ua/ pedagogicheskoe-obrazovanie-v-mariupole).
11. Начальное народное образование в Екатеринославской губернии за 1912 год: Краткий обзор. – Екатеринослав, 1913.
12. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1906 год. Народное образование – Екатеринослав, 1907.
13. Отчет о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1899 гражданский год. – Мариуполь, 1900.
14. Отчет о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1901 гражданский год. – Мариуполь, 1902.
15. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. – Екатеринослав, 1889.
16. Памятная книга «Весь Екатеринослав» – Екатеринослав, 1910.
17. Памятная книга по Одесскому учебному округу 1881 г. Одесса, 1881.
18. *Федоренко Д.* Хто почне першим? Домашній учитель: потреба в педагогічних кадрах нової спеціалізації / Дмитро Федоренко // Освіта. – 2000. – 12–19 липня.
19. Женские учебные заведения дореволюционной России [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://personalhistory.ru/forum/index.php>.

Надійшла до редколегії 28.04.2014